

Adorno pedagógiai-felvilágosító programja és a diákmozgalmak

Számos filozófusnál találkozhatunk pedagógiai elképzelésekkel, amelyek általában a saját koncepcióik közvetítésére és befogadására vonatkoznak. A társadalmi nyilvánosság kialakulása után ezek az elképzelések általában két részre esnek szét: hogyan és milyen feltételek alapján lehet ezeket a tanításokat befogadni egy iskolás tanítási szituációban, illetve hogyan teheti magáévá őket egy vitatkozó-okoskodó nyilvánosság. (Ezen belül természetesen sok érdekes történetet lehetne elmesélni, amelyek közül számomra a legérdekesebb *A tiszta ész kritikájának* recepciója, amelyből a német idealizmus egésze kibontakozott.) Ebben az előadásban azonban egy 20. századi pedagógiai-filozófiai kísérletről fogok beszélni, mégpedig a Frankfurter Iskola kísérletéről, amelyet Horkheimer és Adorno (de mégis elsősorban Adorno) nevéhez köthetünk. Az biztosnak tűnik, hogy Horkheimer és Adorno pedagógiai-felvilágosító koncepciója nem egyszerűen a Németországba, illetve Frankfurtba való visszatérés után alakult ki, hanem már a visszatérésben magában is fontos szerepet játszott.¹ Ez jól alátámasztható Max Horkheimer közvetlenül 1945. utáni levelezésével. Horkheimer 1946. június 28-án írja Heinz Mausnak: „Nekem nem nagyon tetszik az a gyorsaság, amellyel most Németországban a az egyetemeket, a tudományos társaságokat és az átalakuló folyóiratokat újraszervezik. Az a magátólértetődőség, amellyel a németek most világpolgári szokásokat vesznek fel, nekem majdnem ugyanolyan gyanús, mint az a paradoxonok iránti rajongás, amellyel a franciák most a reakciós metafizika fecnijeit húzzák elő a német romok alól.”² Ebben kétségtelenül van egy optikai különbség: ami közletről az „élet mégiscsak él” tapasztalataként jelenik meg, az távolról a „semmi sem történt”, a minden meg nem-történtté tehető elvének tűnik. Mintha a nagy sietség nem csak a romok eltakarítására, hanem a nemzetiszocializmus egész történetének eltávolítására vonatkozna. Ugyanebben a levélben Horkheimer a következőket írja: „A múlt eltüntetése helyett, amin keresztül egy hallatlan hatalomra tesz szert, egy szakadatlan, inzisztáló szembenézésre van szükség. A nemzetiszocializmust szellemileg csak úgy lehet legyőzni, ha az ideológiai elemein át eljutunk a polgári gon-

---

¹ Ebből kiindulva Clemens Albrecht és munkatársai a Frankfurter Iskola történetén belül a háború utáni történetet tartották a legjelentősebbnek. Lásd Clemens Albrecht u.a.: *Die intellektuelle Gründung der Bundesrepublik. Eine Wirkungsgeschichte der Frankfurter Schule*, Campus Verlag 2000.

² Max Horkheimer: *Gesammelte Schriften*, 17. kötet, S. Fischer Verlag 1996. 739.o.

dolkodás őseredeti gyökeréig [...].”³ És ezután Mausnak azt javasolja, hogy az őszre tervezett német szociológiai kongresszuson vesse föl az egyik „legfontosabb és legspeciálisabb” német feladatot, a terror korszerű elméletének kidolgozását.⁴ Ez a javaslat meglehetősen rafinált: a német szociológiának és filozófiának olyan kérdések és témák felé kellene fordulnia, amelyekkel a Frankfurter Iskola az amerikai emigrációban már részletesen és kimerítően foglalkozott. A Frankfurter Iskola háború utáni programjának kiindulópontja tehát nem az, hogy egyszerre kell kifejtenie egy pedagógiai és egy felvilágosító tevékenységet, hanem inkább az, hogy mindkettőt a nemzetiszocialista múlt ellen kell irányítani. A levelezésben többször megjelennek olyan kitételek, hogy „mindenek előtt a diákokat kell megnyerni”, a következő lépés irányulhat csak a nyilvánosság átalakítására és releváns témáinak meghatározására.

I.

A Horkheimer által – legalábbis alapvonalait tekintve – kijelölt programot Adorno több mint tíz évvel később az ötvenes évek végén próbálta konkretizálni.

(1) Az ötvenes évek végére már egyértelműen kirajzolódott Adorno profeszszori karaktere. Az előadásokon mintegy betekintést engedett a saját gondolkodásába, és ezért az egész egy színházi produkcióra hasonlított. „Az előadások után gyakran fordult az asszisztenseihez a következő kérdéssel: »na, gyerekek, milyen volt?«.”⁵ Erre utaltak az Institut für Sozialforschungba az ötvenes évek második felében felvett filozófusok: Alfred Schmidt és Herbert Schnädelbach.⁶ Én ezt persze már abban a formában hallottam Axel Honneth-től, hogy Adorno még az utcán is megkérdezte egy-egy kedvenc tanítványától: „hogya tetszett az előadás?”. Vizsgáztatóként Adorno nagyon barátságos volt, de mindig szigorúan a tárgyat tartotta szem előtt. Kicsit nyugtalanul kérdezett, de ebben mindig volt valami élénk kíváncsiság, és a kérdések a vizsgázót arra ösztönözték, hogy gyorsan tegye mérlegre: mennyire volt helytálló az, amit éppen előadott. „Elsősorban nem az volt a lényeg, hogy valaki az olvasmányait korrekt módon referálja, sokkal fontosabb volt az önreflexió képessége; Adorno a gondolkodás eredetiségét sokkal többre értékelte, mint az elismert tankönyvek tudás-anyagának visszaadását.”⁷ És a vizsgák során Adorno nagyon szívesen lyukadt ki határterületi kérdéseknél, de ezek általában olyan kérdések voltak, amelyekkel ő maga a közelmúltban foglalkozott: mint pl. a kései Beethoven stílusa, vagy a festészet és a

---

³ Uo.

⁴ I.m. 740.o.

⁵ Stefan Müller-Dohm: *Denkerfahrten. Oder: Wer war Adorno für uns?*, in: uő. (szerk.): *Adorno-Portraits. Erinnerungen von Zeitgenossen*, Suhrkamp Verlag 2007. 108.o.

⁶ I.m. 375.o. 9. jegyzet.

⁷ I.m. 108.o.

zene viszonya, vagy a nevetés szociológiája stb. Nagyjából abban az időben, amelyre ez a beszámoló vonatkozik, született meg Adorno híres kis tanulmánya, amelynek címe: *Zur Demokratisierung der deutschen Universität*. A „demokratizálódásnak” az egyetem vonatkozásában többféle jelentése lehetséges: jelentheti azt, hogy az egyetem egy nyitott intézmény, amely mindenki számára hozzáférhető, aztán jelentheti az egyetem működését (működnek-e benne demokratikus érdekérvényesítési folyamatok?), és végül jelentheti azt is, hogy mennyire rendelkeznek a végzős diákok valamilyen demokratikus meggyőződéssel vagy lelküvel. Adorno ezt a három jelentést próbálja összekötni, úgy hogy közülük a második legyen a domináns. De mi indokol egy ilyen vizsgálódást? „Egészen biztosan elmondhatjuk, hogy az a régi beszéd, amely szerint az egyetem a reakció fellegvára, ma már nem tartható. Az egyetemek semmilyen értelemben sem tekinthetők a nemzetiszocializmus fellegvárának. Ha a német népességben a II. világháború után a demokrácia mélyebb gyökereket eresztett, mint az I. világháború után, ha a demokrácia mint ránk oktroyált, nem hozható többé gyanúba, ha a totalitárius uralom és a hitleri háború borzalmai után, a gazdasági fellendülés korszakában egyértelműen pozitív tapasztalatok kötődnek hozzá, akkor ezt az egyetemek is visszatükrözik. [Lényeges és fenyegető] anti-demokratikus irányzatok nem láthatók [...]”⁸ Ezt a gondolatot Adorno valószínűleg sokkal általánosabban is megfogalmazhatta volna: a demokrácia és annak szelleme a Szövetségi Köztársaság intézményrendszerét sokkal egyértelműbben és erőteljesebben hatja át, mint annak idején a Weimari Köztársaság intézményeit. Köszönhetően annak, hogy nincsenek olyan kiáltó társadalmi problémák és feszültségek, amelyek a jobboldal, a szélső jobboldal és a még szélsőbb jobboldal előretörése felé mutatnának. De ez még nem jelenti azt, hogy maradéktalanul elégedettek lehetnénk az egyetemeken működő „demokratikus szellemmel”. Adorno megfogalmazásában: „De az ilyen tendenciák semmiképpen sem egyértelműek és töretlenek. Ezeket ellensúlyozza egy az akadémikusok körében is széleskörűen elterjedt küzdelem a rendies önhittséggel szemben. Ez talán azzal függ össze, hogy a jelenlegi akadémikusok közül nagyon sokan nem akadémikus rétegből származnak.”⁹ Itt egymásra tolul néhány gondolat, amelyeket talán érdemes szétszálazni. *Egyrészt* Adorno azt látszik feltételezni, hogy a német egyetemeken a rendies gondolkodásnak mély gyökerei voltak. *Másrészt* az új akadémikus réteg ezt nem akarja elfogadni, és már ebben benne rejlik egy demokratizálódási tendencia. (A kép ennél azért valószínűleg sokkal bonyolultabb volt, bár Adorno helyzetfelmérésével aligha lenne érdemes vitatkozni: tény, hogy az ötvenes évek végén már nagyon sok volt az első generációs professzor. Ezt Habermas általában úgy fogalmazta meg, hogy az ő generációja különösen nagy történelmi esélyt kapott. De nyilván az első generációs professzorok közül is

---

⁸ Theodor W. Adorno: *Gesammelte Schriften*, 20/1. kötet, Suhrkamp Verlag 1986. 333-334.o.

⁹ I.m. 334.o.

sokan voltak, akik megpróbálták magukévá tenni a rendies gondolkodást, habár ez az általános demokratizálódási tendenciáknak köszönhetően már nem tudott gyökeret eresztetni.) Nem nehéz rájönni, hogy a „rendies gondolkodás” mögött az *autoritás* problémája áll. Az „autoriter személyiség” volt az a fogalom, amelynek vizsgálatával a Frankfurter Iskola az amerikai emigráció vége felé foglalkozott, és amikor Horkheimer azt javasolta, hogy a német szociológia forduljon a terrorizmus kutatása felé, akkor ennek a fogalomnak centrális jelentőséget tulajdonított. „A német egyetem belső működésében a demokratizálódás kérdése az *autoritásra* vonatkozó kérdésként merül föl.”¹⁰ A fennálló viszonyok leírására az „autoritás” fogalma persze alkalmasabb, mint a „rendies gondolkodás”, miközben a kettő jelentése nagyon közel áll egymáshoz. Az egyetemen az autoritás mint viszony egyértelműen tisztázható: a professzorok vannak fölül és a diákok alul. Ugyanakkor az autoritás olyan interiorizált magatartási formákat hozhat létre, amely már elszakadt a konkrét elvárásoktól: „Amikor tíz évvel ezelőtt Amerikából visszatértem a frankfurter egyetemre, még sok diák volt, akik – ha a professzorral beszéltek – összeütötték a sarkukat; ez ma már teljesen elképzelhetetlen.”¹¹ Az alávetettek interiorizált magatartási formái az elvárás hiányában eltűnnek. Adorno most még mintha úgy gondolná, hogy az egyetem általános demokratizálódásának útja az, hogy a professzori karnak le kell mondania az autoritásról. Ez az általános tézis azonban Adorno szerint korlátozásra szorul: az egyetemeken, vagyis a tanítási munkában kétféle autoritásról beszélhetünk: az egyiket Adorno *tárgyi*, a másikat *személyi* autoritásnak nevezi. „Az autoritásnak van egy olyan eleme, amelyet aligha lehet kiküszöbölni a tanítónak a tanulóhoz való viszonyából [...]”¹² Ezt az elemet nevezi Adorno *tárgyi* autoritásnak: az oktatóhoz mint az ismeretek birtokosához mindig hozzátapad egy bizonyos fajta autoritás; ezzel az autoritással közvetíti azt az üzenetet, hogy az illető témakör érdemes a tudásra és az elmélyedésre. Adorno a legtöbb előadásának elején reflektál is erre a helyzetre; nézzük most az 1965-ös nyári szemeszterben tartott *Metafizika*-előadások nyitányát: „Hölgyeim és uraim, a *Metafizika* címmel hirdetem meg előadásaimat, „annak fogalma és problémái” alcímmel. Ezt az alcímet tudatosan választottam – azért, mert a metafizika esetében már a fogalma hatalmas nehézségek elé állít. [...] Azt hiszem, ki lehet mondani, hogy a metafizika fogalma a filozófia egyik nagy bosszúsága.”¹³ Az 1963-as nyári szemeszterben tartott *A morálfilozófiai problémái* című előadásokat egy kicsit másképp kezdte: a hatalmas érdeklődés láttán inkább a várakozások mérséklésére intett. „Igen tisztelt hölgyeim és uraim! Olyan nagy számban látom önöket összegyűlni egy előadásra (melynek témája nem kellene, hogy különösebb vonzerőt gyako-

---

¹⁰ Uo. Kiemelés tőlem: W.J.

¹¹ Uo.

¹² I.m. 335.o.

¹³ Theodor W. Adorno: *Metaphysik. Begriff und Probleme*, Suhrkamp Verlag 1998. 9.o.

roljon fiatal emberekre), hogy az az érzésem támadt, hogy tartozom önöknek egy kis számadással, és aztán bocsánatot kérve óvjam önöket a túlzott várakozásoktól.”¹⁴ Így természetesen egy hatalmas feszültség támad: a tárgyi autoritást állandóan le kell bontani, és relativizálni kell a személyesség (a személyes autoritás ellentéte) által.

(2) Az ötvenes évek végén Adorno nagy hatású előadást tartott a múlt feldolgozásáról. „A kérdés, hogy »mit jelent a múlt feldolgozása?« magyarázatra szorul.”¹⁵ Egy kérdésről akkor szoktuk mondani, hogy magyarázatra szorul, ha a felvetése vagy merőben meglepő, vagy új értelmet szeretnénk adni neki. Adorno előadásában inkább az utóbbiról van szó: a „múltfeldolgozás” az ötvenes évek vége felé a politikai közbeszéd egyik centrális fogalma volt. Így Adorno egy olyan „megfogalmazásból” indulhat ki, amely az „utóbbi években” mint címszó gyanússá vált, gyanússá tette önmagát. „A múlt feldolgozása ebben a nyelvhasználatban nem azt jelenti, hogy az elmúltat komolyan feldolgozzuk, világos tudattal megpróbáljuk megtörni az ígézetét. Hanem egy záróvonalat szeretnénk aláhúzni, és ha lehetséges szeretnénk kitörölni az emlékezetből.”¹⁶ Nagyon egyértelműen feltűnik, hogy Adorno egyértelműen kerüli az „ők és a mi” vagy az „ők és az én” szembeállítását, és egyértelműen egy inkább megkonstituálandó, mint létező közösség nevében szólal meg. Egy olyan (újrahelyreállított) közösség nevében, amely felülemelkedett a korábbi faji alapokra hivatkozó ellenségképzési mintákon. Adorno egy szót sem beszél róla, de ezt a gesztust és ezt a pozicionáltságot a múltfeldolgozás lehetőség feltételének tekinti. Továbbá az is feltűnik, hogy Adorno sorai milyen szoros kapcsolatot őriznek Horkheimer több mint tíz évvel korábbi Maushoz írt levelével: a nemzetiszocializmussal való szembenézés elsődleges feltétele minden kapkodás elkerülése, egy kitartó viszonyulásmód, a téma állandósítása.¹⁷ Adorno ehhez hozzáfűzi: *csak* így érhető el a múlt „ígézetének” (Bann) megtörése. Ezt az erősen metaforikus kijelentést azonban aligha tekinthetjük tartalmi felbontásnak. Első megközelítésben Adorno (csak) a kérdésfeltevés motiválásával foglalkozik: „Szeretnénk megszabadulni a múlttól: joggal, mert ennek árnyékában nem lehet élni, és mert az iszonyatnak nincs vége, amíg a bűnért és az erőszakért mindig csak bűnnel és erőszakkal fizetünk; jogtalanul, mert a múlt, amelytől szeretnénk megszabadulni, még itt él közöttünk.”¹⁸ Nem a múltfeldolgozás maga, hanem annak jellege és módja az igazi kérdés; Adorno programjának újdonsága így nem a múlt feldolgozása, hanem a *másként* való feldolgozása. Ugyanakkor a megfogalmazásból azt is sejthetjük, hogy a korabeli múltfeldolgozás alapvető vonása az „egyenleg” felál-

---

¹⁴ Theodor W. Adorno: *Probleme der Moralphilosophie*, Suhrkamp Verlag 1996. 9.o.

¹⁵ Theodor W. Adorno: *Gesammelte Schriften*, 10/1. kötet, Suhrkamp Verlag 1984. 555.o.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

lítása volt, az elkövetett rémtettekkel a saját szenvedést állították szembe: ettől remélve a szörnyűség árnyékában való berendezkedésére vonatkozó lehetőség megteremtését. Ez azonban egy olyan ördögi kör, amelyből Adorno szerint a lehető legsürgősebben ki kellene lépni; az erőszak logikáját meg kell törnünk ahhoz, hogy észrevegyük: a múlt még itt van. Ezt a gondolatot úgy értelmezhetnénk, hogy a múltfeldolgozás lényege nem állhat abban, hogy az erőszakot áttemeljük a diskurzusba. Ebben az esetben ugyanis megakadályozzuk a közösség egységének létrejöttét, amely pedig a múltfeldolgozás alapvető feltétele. De mit jelenthet az, hogy a múlt még „itt él közöttünk”? „A nemzetiszocializmus tovább él, és mind a mai napig nem tudjuk, hogy mint annak a pusztaság kísértete-e, ami olyan monstruózus volt, hogy még a saját halálába sem halt bele, vagy pedig el sem jutott a halálig, hogy a kimondhatatlan szörnyűségekre irányuló hajlam tovább él-e az emberekben, és az őket körülölelő viszonyokban.”¹⁹ A múltfeldolgozásban van egy alapvető bizonytalanság: nem tudjuk ugyanis (több, mint tíz évvel a háború vége után sem), hogy a múlt milyen értelemben vált múlttá, egy „elmúlt” történelmi korszak milyen értelemben halt meg.²⁰ De bármi is legyen a „halál” vagy a „kimúlás” értelme, a múlt feldolgozásának mindkét lehetőséget szem előtt kell tartania. És ez megköveteli a közösség megkonstituálódását.

„A maga kettős szerepvállalásával, mint jelentős egyetemi tanár és mint nyilvános intellektüel Adorno kiemelt politikai szerepet játszott [...]”²¹ De vegyük észre, hogy Adorno ezt a két szerepet igazából sohasem tudta összekötni egymással; ezt az összekötést a *diákmozgalom* valósították meg, habár egészen másképp, mint ahogy azt Adorno szeretne volna.

II.

Alig két évvel Adorno nevezetes pedagógiával és múltfeldolgozással kapcsolatos írásainak megjelenése után (tehát 1961-ben) a *Sozialistischer Deutscher Studentenbund* (SDS)²² négy jeles diákja²³ átfogó elemzést tett közzé

¹⁹ Uo.

²⁰ Adorno itt a János-Evangélium 11. fejezetének 4. versére utal: „Ez a betegség nem okozza halálát, hanem Isten dicsőségére lesz, hogy megdicsőüljön általa az Isten Fia.” E vers jelentősége természetesen kierkegaard-i közvetítéssel jutott el Adornóhoz.

²¹ Stefan Müller-Doohm: *Denkerfahrten*. Oder: Wer war Adorno für uns?, i.k. 108.o.

²² Az USA-ban (egy véletlen egybeesésnek köszönhetően) volt egy diákszervezet, amelynek szintén ez volt a rövidített neve: Students for a Democratic Society. A német SDS eredetileg a *Német Szociáldemokrata Párt* ifjúsági szervezete volt; ez a párt azonban 1961-ben megszakította vele a kapcsolatot. Ettől kezdve az SDS egy hatalmas, az összes többi diákszervezetet magába olvasztó tömeg-szervezetté nőtte ki magát. Így az SDS vált a német diákmozgalom centrális és meghatározó orgánumává.

²³ Wolfgang Nitsch, Ute Gerhardt, Claus Offe és Ulrich K. Preuß – közülük mindenki jelentős tudományos pályát futott be, eredetileg valószínűleg mindegyikük szociológiát vagy politológiát tanult.

Hochschule in der Demokratie címmel.²⁴ Valószínűleg ezt a könyvet tekintjük a német diákmozgalom kiindulópontjának.²⁵ A *Denkschrift* szerzői is a legfontosabb célnak az egyetem *demokratizálását/demokratizálódását* tekintik; de ezt a kérdést a szélesebb értelemben vett társadalom vagy árutermelő társadalom keretei között vetik föl. A diákok szerint az egyetem és a tudomány a lehető legszorosabban összetartoznak. Ez azt jelenti, hogy a tudomány nem valamiféle termék, melynek adás-vétele számára az egyetem pusztán intézményes kereteket teremt. A tudomány *nem* termék, hanem tevékenység, az egyetem pedig *nem* e tevékenységek intézményes kerete, hanem ezek nyilvános megvalósulásának közege. „A *tudomány* – mint az egymásra vonatkoztatott emberi tevékenységek rendszere – olyan társadalmi munkafolyamat, amely teljesen speciális munkaformákból áll. Mint ilyen elválaszthatatlanul összefonódik bizonyos társadalmi berendezkedésekkel, azok konkrét munka- és *szervezeti formáival*.”²⁶ Ha a német egyetem megreformálásáról beszélünk, akkor önkéntelenül is mindig a Humboldt-egyetem lebeg a szemeink előtt. A *Denkschrift* szerint a kutatás, az oktatás és a stúdium az egyetem keretei között egy speciális társadalmi konstellációvá fonódik össze. Ebben a konstellációban a következő szereplők vesznek részt: a kutatást a professzorok végzik, a stúdium pedig a diákok tevékenységformája – ez a két pólus találkozik egymással az oktatásban. Ez a találkozás (vagyis az oktatás) teszi az egyetemen végzett munkát *valóban* társadalmivá. A tevékenységi formák szerves összekapcsolódásából a *Denkschrift* arra következtet, hogy a mögöttük meghúzódó emberi viszonyoknak is teljesen szimmetrikusnak kell lenniük.²⁷ (Ily módon szállnak szembe az „autoritásra” vonatkozó adornói koncepcióval. A tézis tehát a következőképpen hangzik: „A tudományos ismeretek kidolgozására és közvetítésére szolgáló összes forma elvi egységessége az egyetemen belül már feltételezi az együtt-dolgozás bizonyos formáját, amelybe az összes résztvevőnek, a tapasztaltaknak és a tapasztalatlanoknak, a fiataloknak és az időseknek *egyenlőkként* kell szembeszállniuk egymással. Senki sem parancsolhat a másoknak, senki sem kényszerítheti rá a másokra a maga véleményét [stb].”²⁸ A szerzők ezt a következőképpen próbálják alátámasztani: az újkorban létrejött a tudományok egy anti-dogmatikus, kritikai-felvilágosító ér-

---

²⁴ A könyv alcíme: *Denkschrift des Sozialistischen Deutschen Studentenbundes*; a következőkben általában *Denkschrift*-ként fogok hivatkozni rá.

²⁵ E fejezet elkészítésekor erősen támaszkodtam egy korábbi írásomra: Egyetemi reform – társadalmi változás – eszkalálódó erőszak, in: Barcsi Tamás / Szabó Gábor (szerk.): *68 kísértése. Írások az ellenkultúráról és örökségéről*, József Kiadó 2008. 191-196.o.

²⁶ I.m. 7.o.

²⁷ A diákok itt – véleményem szerint – elkövetnek egy érvelési hibát: a szervesen összetartozó tevékenységek még nem követelik meg a tevékenységek alanyainak egyenlőségét. A tevékenységek szerves összefonódása – sajnos – még semmit sem mond az alanyok egymáshoz való viszonyáról.

²⁸ I.m. 10.o.

telmezése, melynek értelmében a tudományos eredmények sohasem tekinthetők kész és végső ismereteknek, amelyeket a katedráról egyszerűen hirdetni lehetne, és a diákoknak egyszerűen be kellene fogadniuk őket. A tudományos eredmények mindig csak bizonyos szubjektumok *hozzájárulásai* a tudomány előrehaladásához.²⁹ Ennek megvalósulása előtt azonban a jelenben óriási akadályok tornyosulnak; és ezen akadályok kialakulását nem lehet egyszerűen ráfogni a tudományok és az egyetemek anyagi szükség-helyzetére, amiből aztán olyan problémák adódnak, mint a zsúfoltság, az anonimitás és a kapcsolat-nélküliség. Ez az egyetemi válság felületes értelmezése: mintha a politikának csak több pénzt kellene pumpálnia a felsőoktatásba, és akkor minden probléma – mintegy magától – megoldódna. A szerzők a humboldti tradícióra támaszkodva bevezetnek egy újabb fontos aspektust: a szabad stúdium és a szabad kutatás követelményét. Ehhez kapcsolódva azt állítják, hogy a stúdium és a kutatás *csak* akkor fog összekapcsolódni produktív módon, ha mindkettő valóban *szabad*. És most következik egy gondolat, amely egyértelműen Habermasra vezethető vissza: „A szabad stúdium és a szabad kutatás kibontakozásának legsúlyosabb akadályát a mai egyetemek *szellemi klímája* alkotja, a tudósok és a diákok különös tudata, amelyet az uralkodó társadalmi viszonyok hoznak létre.”³⁰ A kapitalizmusban a hasznosítható kutatási eredmények és a képzett-felhasználható munkaerő az áru alakját öltötte magára. Az egyetem szereplői árutermelők; az árutermelők tudatát viszont egyfajta sajátos korlátozottság jellemzi. Itt meglepő módon Lukács *Történelem és osztálytudatának* és Marx *Tőkésjének* gondolatai játszanak egymásba. A fiatal Lukács egyik alapgondolata az volt, hogy az áruk sajátosságai nemcsak az árutermelők tudatában jelennek meg, hanem a kultúra (a filozófia) művelőinek tevékenységében is. Az árutermelés tudati lecsapódása azonban Lukácsnál már másképp néz ki, mint Marxnál: Lukács a totalitás hiányáról, pontosabban megragadhatatlanságáról, Marx viszont a szabadság és az ön-meghatározás hiányáról beszél. A *Denkschrift* szerzői ezt a két jelentést közvetlenül azonosítják egymással: így az oktatás szétesettsége, dezorganizáltsága szorosan kapcsolódik a hozzá tartozó tevékenységek külső determináltságához.³¹ A diákokat már nem nagyon érdekli, hogy az egyetemeknek az árutermeléshez való közeledése már maga is antiautoriter tendenciával rendelkezik (mint ahogy azt Habermas állította).³² A diákok szerint az egyetemi élet *nem* illeszkedik szervesen az árutermelés

---

²⁹ Uo.

³⁰ I.m. 10.o.

³¹ A szerzők meglepő módon Marx, *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához* című művére hivatkoznak, amelynek rendkívül sematikus, oksági összefüggésekkel operáló bevezetésében Marx mindössze a termelés és a tudatalakzatok *általános* kapcsolatáról beszél. Uo.

³² Felmerül persze a kérdés: a kapitalizmuson belül automatikusan érvényes-e ez az összefüggés vagy az egyetemek kapitalizálódása külön „fejlődési” szintnek tekinthető. A kérdés azért nem ártalmatlan, mert érzékenyen érinti a kapitalizmus és a fasizmus közötti (eredetileg Horkheimer által megfogalmazott) kapcsolatot.

világába. A kapitalizmus kibontakozása a bőség társadalmát hozza létre; ebben a bőségben azonban az emberek *nem* szabadok. A bőség körülményei között is a külsődleges meghatározottság érvényesül.³³

Könnyű belátni, hogy a *Denkschrift* az adornói programhoz képest lényeges súlypont-elmozdulásokat tartalmaz. Azt lehet látni, hogy az egyetem problémái egyre inkább a társadalom átalakításának irányába mutatnak. Kétségtelenül nem lehet azt állítani, hogy a műtfeldolgozás eltűnik, de háttérbe szorul és kontextualizálódik.³⁴ Adorno valóban nem azért került konfliktusba a diákmozgalmakkal, mert a műtfeldolgozás társadalmi jelentősége csökkent; a fő ellenvetései a cselekvési programra irányultak (amely viszont az egyetem és a társadalom perspektívájának egyesítésére épült). Adorno egyik legkedvesebb diákja, a diákmozgalmak talán legtehetségesebb ideológusa, Hans-Jürgen Krahl a következőket vetette Adorno szemére: „Kétségtelen, hogy Adorno társadalomelméleti belátása [...] a restaurált monopolkapitalizmus fasiszta stabilizálódásával szembeni progresszív félelemre épült; de ez később átcsapott a rendszer e tendenciáival szembeni gyakorlati ellenálláshoz kapcsolódó regresszív szorongásba.”³⁵ Krahl gondolata a lehető legjobban illeszkedik elemzésünk kontextusába: „a monopolkapitalizmus fasiszta stabilizálódásával szembeni progresszív félelem” áll a műtfeldolgozás egész programjának háttérében. Ez tehát jogosult volt, de ugyanakkor Adorno ettől nem tudott eljutni a „rendszerrel szembeni gyakorlati ellenálláshoz”. (Most eltekintek a félelem és a szorongás szép kontrasztálásától, amely *A felvilágosodás dialektikájának* felütésére és áttételesen természetesen Kierkegaard-ra vezethető vissza.) A diákmozgalmak végső soron egy új „gyakorlat” fogalmat vezettek be, amely Adornótól alapvetően idegen volt. De túlzásnak tartom Krahl és a diákmozgalmak más képviselőinek azt a véleményét, hogy Adorno nem volt képes gyakorlati programokat megfogalmazni és megvalósítani. A pedagógiai-felvilágosító program nagyon is ebbe az irányba mutató kísérletnek tűnik. A diákmozgalmak kezdetben mintha csak ennek a programnak a belső egységét szeretnék megteremteni, de aztán gyorsan át is csapnak rajta. Így jutnak el a diákmozgalmak a forradalmi cselekvés programjához: kétségtelen, hogy ezek a mozgalmak – legalábbis a csúcspontjukon – a forradalom alakját öltötték magukra. A meghatározó szereplők elképzelései, az akciók és a követelések a későkapitalizmus forradalmi megdöntésére irányultak.³⁶ Adorno a forradalmi cselekvésben megjelenő viselkedési mintákat egyszerűen „akcioniz-

---

33 Mintha itt születne meg meg Marcuse *Az egydimenziós ember* című művének alapgondolata; nem tudom persze, hogy Marcuse olvasta-e ezt az ugyan több kiadásban, de mindig alacsony példányszámban megjelent könyvecskét.

34 Ebben és csak ebben a vonatkozásban van némi igazságtartalma Götz Aly, *Unser Kampf 1968 – ein irritierter Blick zurück* című könyvének, Fischer Taschenbuch Verlag 2007.

35 Hans-Jürgen Krahl: *Der politische Widerspruch der kritischen Theorie Adornos*, in: uő: *Konstitution und Klassenkampf*, Verlag Neue Kritik 2008. 291.o.

36 Lásd „Egyetemi reform – társadalmi változás – eszkalálódó erőszak” című tanulmányomat, i.k. 188-189.o.

musnak” nevezte. Az 1969. április 26-27-én a *Süddeutsche Zeitung*ban megjelent híres interjúban a kérdező ezt a kérdést teszi fel: „A frankfurti Institut für Sozialforschung a »forradalmi baloldal« otthonának számít. Mennyiben helytálló ez a nézet?”³⁷ Adorno egy mély lélegzetvétel után a következőt válaszolja: „Egy valóban megfogható összefüggést a jelenlegi akcionizmus (melyet meszesemenően problematikusnak tartok) és a mi gondolataink között, még senki sem tudott felmutatni nekem. Ilyen irracionális akciók – leválasztva az elméletről, amelyet egyébként is szidalmaznak – még soha nem jutottak eszünkbe.”³⁸ Adorno érvelése itt más irányba kanyarodik, ami elzárja azt a lehetőséget, hogy kimondja a maga pedagógiai-felvilágosító koncepciójától való elkanyarodást: „A Kritikai Elmélet szükségképpen magába zárja annak a szituációnak az elemzését, amelyet az akcionizmus megtakarít magának, hogy a saját esendőségével ne kelljen szembenéznie.”³⁹ Kétségtelen, hogy Adorno rosszul vagy szerencsétlenül érvel: a diákmozgalmak akcionizmusa egyfajta teória-vesztéssel párosul. Pedig inkább azt kellene mondania, hogy az ő elméleti konstrukciója és az ebből adódó gyakorlat-fogalma egészen más volt. Ugyanakkor Adorno azt is megpróbálja eltakarni, hogy a diákmozgalmak indító lökését mégis csak az általa (is) képviselt kritikai gondolkodás jelentette.

---

³⁷ Theodor W. Adorno: *Gesammelte Schriften*, 20/1. kötet, i.k. 398.o.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.